

Gózdź-Roszkowski, Krzysztof

Trwałość nadań panującego dla rycerzy w świetle statutu wielkopolskiego Kazimierza Wielkiego

Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego 14, 11-17

2011

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KRZYSZTOF GOŹDŹ-ROSKOWSKI
(Łódź)

Trwałość nadań panującego dla rycerzy w świetle statutu wielkopolskiego Kazimierza Wielkiego

Beständigkeit der Privilegien des Herrschers für das Rittertum im Lichte des Großpolnischen Statuts von Kasimir dem Großen

The lasting character of the monarch's endowments for knights in the light of Kazimierz Wielki's (Casimir the Great's) Law of Wielkopolska

1. Art. XVI statutu w interpretacji literatury. 2. Kompromisowy charakter postanowień o trwałości nadań w art. XVI statutu. 3. Postanowienia art. XVI statutu rozwiązaniem przejściowym.

1. Art. XVI des Statuts im Schrifttum: 2. Kompromisscharakter der Bestimmungen über die Beständigkeit der Privilegien im Art. XVI: 3. Bestimmungen des Art. XVI als Übergangslösung.

1. Art. XVI of the Law as interpreted in literature. 2. The compromise character of provisions on the permanence of the endowments in Art. XVI of the Law. 3. Provisions of Art. XVI of the Law as a transitory solution.

1

W trosce o stan swojej domeny, podlegającej procesom pomniejszania, panujący w średniowiecznej Polsce podejmowali, jak wiadomo, akcje rewindykacyjne. Odbierali majątki, które ich zdaniem znajdowały się bez podstawy prawnej w rękach świeckich, a także kościelnych¹. Kontrola tytułów dzierżenia

¹ Na ten temat wypowiedział się szereg autorów, zwłaszcza gdy chodzi o panowanie Kazimierza Wielkiego. Zob. na przykład: J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1: *Do połowy XV wieku*, Warszawa 1964, s. 428; F. Bujak, *Studia nad osadnictwem Małopolski*, Poznań 2001, s. 92 i przypis 140; R. Grodecki, *Dzieje polityczne Śląska do r. 1290*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 1, Kraków 1933, s. 241; S. Gawlas, *Monarchia Kazimierza Wielkiego a społeczeństwo*, [w:] *Genealogia. Władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej*, red. A. Radziwiński i J. Wróniszewski, Toruń 1999, s. 221–222; W. Korta, *Rozwój wielkiej własności feudalnej na Śląsku do połowy XIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 43–44, 48–50; J. Kurtyka, *Odrodzone królestwo. Monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowszych badań*, Kraków 2001, s. 143; J. Luciński, *Majątki ziemskie panującego w Małopolsce do 1385 roku*, Poznań 1967, s. 18, 25–27; S. Szczur, *Historia Polski. Średniowiecze*, Kraków 2002, s. 429; H. Samsonowicz, *Do roku 1506*, [w:] *Historia Polski*, t. 1: *Polska do 1586*, Warszawa 2007, s. 169.

majątków godziła w posiadających dobra na podstawie nadań, bowiem niejednokrotnie panujący arbitralnie uznawał je za nieważne. Zachodziło niebezpieczeństwo wykorzystania jej przez panującego jako środka represji względem opozycji politycznej². W tej sytuacji szlachta podejmowała starania o uzyskanie u króla zapewnienia, że posiadane przez nią nadania ziemi nie będą kwestionowane. Efektem owych starań były postanowienia przywilejów, jakie otrzymała od Wacława II, a następnie od Władysława Jagiełły³.

Artykuł XVI statutu wielkopolskiego Kazimierza Wielkiego wskazuje, że również ostatni król Piast nie pozostał obojętnym wobec oczekiwań rycerstwa co do trwałości nadań: *Hec statuta perpetuo declaramus decernentes, quod donaciones fixe et firme debeant permanere, non obstante, si privilegium super eisdem donacionibus concessum non fuerit, dummodo morte donatoris vel eius, cui donatio fuerit facta, consumantur; presertim hiis, qui nobis vel nostris successoribus presentibus viriliter in bello pugnantes fuerint interfecti, donatio perpetuam recipiat firmitatem*⁴.

Już Romuald Hube zaliczał go do grupy artykułów zawierających zaręczenia polityczne i uważał, że jest w nim mowa o nadaniach czynionych przez panującego na rzecz rycerstwa, a nie o darowiznach między osobami prywatnymi⁵. Również Karol Potkański odnosił cytowany tekst do nadań monarszych⁶. Stanowisko takie utrzymuje się do dziś w nauce. Powstanie artykułu wiąże badacze z akcją rewindykacji posiadłości monarszych przez Kazimierza Wielkiego. Miał on załagodzić rycerstwo wielkopolskie, które szczególnie dotkliwie odczuło działania króla⁷.

² Bliżej o tym K. Potkański, *Jeszcze sprawa restytucji*, [w:] tenże, *Lechici, Polanie, Polska. Wybór pism*, Warszawa 1965, s. 634–637.

³ Obietnicę pozostawienia w mocy nadań poprzedników zawierał – jak zauważył K. Potkański – przywilej wydany przez Wacława II dla Małopolski w Lutomyślu w 1291 r. oraz przywileje Jagiełły z 1422 (czerwiński) i 1430 (jedlneński). K. Potkański, *Sprawa restytucji (Rok 1374 i 1381)*, [w:] tenże, *Lechici, Polanie...*, s. 598–599 oraz tenże, *Jeszcze sprawa...*, *ibidem*, s. 645–646.

⁴ *Statuty Kazimierza Wielkiego*, cz. 2: *Statuty Wielkopolskie*, oprac. i wyd. L. Łysiak, PTPN, Studia nad historią prawa polskiego założone przez Oswalda Balzera, t. 22, Warszawa–Poznań 1982, s. 20–21. Artykuł ten należy do grupy 34 artykułów, które wraz z przedmową stanowią całość, tworzyły, zdaniem S. Romana, pierwotny statut wielkopolski, powstały prawdopodobnie w latach 1356/57–1362. Zob. S. Roman, *Geneza statutów Kazimierza Wielkiego. Studium źródłoznawcze*, Kraków 1961, s. 118–120, 160. Zob. też co do daty *ad quem* krytyczną wypowiedź J. Matuszewskiego, *Geneza statutów Kazimierza Wielkiego*, [w:] tenże, *Pisma wybrane*, t. 2, Łódź 2000, s. 84 i nn.

⁵ Tenże, *Prawo polskie w 14-tym wieku. Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1881 (cyt. dalej R. Hube, *Ustawodawstwo*), s. 186–187.

⁶ Tenże, *Jeszcze sprawa...*, s. 638. W indeksie rzeczowym do statutów kazimierzowskich sporządzonym przez L. Łysiaka art. XVI umieszczono pod hasłem *donatio regalis*, *Statuty Kazimierza Wielkiego...*, s. 80.

⁷ Z. Kaczmarczyk, *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, t. 1: *Organizacja państwa*, Poznań 1939,

Trzeba odnotować, iż autorzy syntez historii prawa w Polsce uważają, że postanowienie artykułu XVI miało zastosowanie do darowizn w prawie prywatnym. Takie podejście widzimy u Przemysława Dąbkowskiego. Wspomniany artykuł dotyczył jego zdaniem darowizn uczynionych przez króla, wszakże *postanowienia jego miały znaczenie w obrębie całego prawa prywatnego, ponieważ i darowizny panującego na rzecz poddanych musiały się odbywać wedle zasad prawa prywatnego*⁸. Stanowisko autora Prawa prywatnego polskiego nie wydaje się zasadne. Traktował on bowiem jako jedną kategorię – darowizny dokonywane przez osoby prywatne i darowizny panujących (nadania), mające charakter aktów państwowych⁹. Juliusz Bardach uważał, że już w praktyce XIII w. następowało przekształcanie się darowizn w akt nieodwołalny. I stwierdził: *rezultatem tego procesu było postanowienie statutów Kazimierza Wielkiego ustanawiające zasadniczą nieodwołalność darowizn*¹⁰. Wydaje się jednak wątpliwe, aby praktyka dotycząca darowizn, a więc czynności prywatnoprawnych, miała istotny wpływ na treść wspomnianego artykułu, normującego kwestię nadań¹¹. Sam autor zwraca przecież uwagę na różnicę między darowiznami a nadaniami (darowiznami panujących)¹². W literaturze uważa się, iż o wydaniu przez Kazimierza Wielkiego interesującego nas postanowienia zadecydowały względy polityczne.

Do darowizn jako umów pomiędzy osobami prywatnymi odniósł artykuł XVI statutu wielkopolskiego Stanisław Płaza, który śladem Juliusza Bardacha, w prawie prywatnym widział jego zastosowanie¹³.

s. 162; K. Kolańczyk, *Studia nad relikdami wspólnej własności ziemi w najdawniejszej Polsce. Rozporządzanie własnością ziemską do końca XIV w.*, Poznań 1950, s. 254–255; S. Gawlas, *Monarchia...*, s. 222.

⁸ P. Dąbkowski, *Prawo prywatne polskie*, t. 2, Lwów 1911, s. 597.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Historia państwa i prawa...*, s. 313.

¹¹ Wątpliwości pogłębiają informacje, iż na wspomnianą praktykę (XIII w.) składały się przede wszystkim darowizny na rzecz Kościoła, których liczba w stuleciach XIV i XV zdecydowanie maleje. Darowizn na rzecz osób świeckich było w XIII i XIV w. niewiele. Zob. Z. Rymaszewski, *Prawo bliższości krewnych w polskim prawie ziemskim do końca XV wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 91, 96, 97.

¹² Zob. wyżej, przypis 10.

¹³ Tenże, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. 1: X–XVIII w., Kraków 1997, s. 320.

2

W tekście artykułu XVI można dostrzec dwie części. Pierwsza, kończąca się na słowie *consumantur*, zawiera postanowienie, iż nadanie dóbr staje się dyspozycją nieodwołalną z chwilą śmierci darczyńcy bądź obdarowanego. Okoliczność, iż zostało dokonane ustnie, bez wystawiania przywileju nie ma, gdy idzie o jego trwałość, znaczenia¹⁴. Postanowienie to zostało tak zredagowane, iż można je traktować jako zasadę – *lex generalis*. W stosunku do zobowiązania króla Wacława z 1291 r. stanowi postępek. Trwałość, przy spełnieniu określonego warunku, zyskały bowiem nie tylko nadania potwierdzone przywilejem¹⁵, ale i ustne¹⁶. Warunek ów – śmierć panującego (darczyńcy) lub obdarowanego – jest wymowny. Wskazuje, po pierwsze, że rozpatrywany artykuł uznał jako zasadę, iż decyzje poprzedników wiążą – jeśli idzie o nadania ziemi – aktualnie panującego władcę¹⁷. Śmierć czyniącego nadanie miała definitywnie zamykać sprawę. Nie było już miejsca na kwestionowanie dyspozycji na przykład ze względu na jej nieracjonalność, jak w przywileju z 1291 r., czy z uwagi na to, że dokonał jej konkurent do tronu¹⁸. Po wtóre, artykuł dał wyraz stanowisku, iż dobra nadane po śmierci obdarowanego zmieniają swój status. Stają się dobrami dziedzicznymi.

Druga część artykułu XVI na pozór wydaje się zbędną. Normuje bowiem sytuację regulowaną już przez pierwsze postanowienie¹⁹. Jednak król Kazimierz

¹⁴ Tak interpretuje rozpatrywany artykuł szereg autorów. Zob. na przykład R. Hube, *Ustawodawstwo*, s. 187; O. Halecki, *Kazimierz Wielki (1333–1370)*, [w:] *Historia polityczna Polski*, cz. 1. Wiek średni (*Encyklopedia Polska*, t. 5, cz. 1 – dział 6, cz. 1), Kraków 1920, s. 382; S. Gawlas, *Monarchia...*, s. 222. Odosobnione zdanie W. Semkowicza, że *statut wielkopolski zawiera w artykule szesnastym postanowienie skierowane przeciw ważności darowizn nie opatrzonych dokumentem*, traktować należy jako nieporozumienie. Tenże, recenzja pracy K. Potkańskiego, *Jeszcze sprawa restytucji*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 16, 1902, s. 109.

¹⁵ Niesłusznie uważał P. Dąbkowski (*Prawo prywatne...*, s. 597), że artykuł XVI tylko utrzymał, gdy idzie o moc nadań potwierdzonych przywilejem, stan dotychczasowy. Z jego postanowień nie wynika bowiem, by nadania te były już wówczas nieodwołalne.

¹⁶ Ów warunek ograniczał trwałość zarówno nadań potwierdzonych przywilejem, jak i nadań ustnych, czego nie zauważył P. Dąbkowski, *Prawo prywatne...*, s. 597.

¹⁷ W literaturze postawiono uzasadnioną tezę, że „w poczuciu prawnym ówczesnego społeczeństwa związanie księcia zobowiązaniami poprzednika nie było samo przez się zrozumiałe”, J. Matuszewski, *Immunitet ekonomiczny w dobrach Kościoła w Polsce do roku 1381*, Poznań 1936, s. 175.

¹⁸ O cofaniu przywilejów ze względów politycznych zob. J. Matuszewski, *Immunitet ekonomiczny...*, s. 173. J. Dąbrowski uważał, że nadania, o których mowa w rozpatrywanej części artykułu, mogły podlegać rewizji lub zostać przekształcone w nadania czasowe. Zob. dalej przypis 19.

¹⁹ Druga część artykułu jest traktowana przez niektórych autorów jako nieistotny dodatek, określający jedynie konkretną sytuację, w której ma zastosowanie sformułowana wcześniej

uznał za celowe wyraźnie stwierdzić niewzruszalność jego własnych nadań oraz jego następców poczynionych dla rycerzy, którzy mężnie walczyli wraz z nim na wojnie i tam polegli²⁰. Widocznie taka dodatkowa gwarancja była potrzebna, prawdopodobnie wielkopolskiemu rycerstwu, do którego statut był adresowany. Specjalne zapewnienie królewskie wskazuje nie tylko na to, iż czuło się ono zagrożone zaborami, lecz także, iż Kazimierz swoim rewindykacyjnym poczynaniem nadawał polityczny charakter. Odbierał dobra opozycji. Zwróćmy bowiem uwagę, iż nie każda śmierć obdarowanego dobrami skutkowałą nieodwołalnością nadania, ale jedynie poniesiona w mężnie stoczonej walce na polu bitwy u boku króla. W konsekwencji tylko zwolennicy rządów Kazimierza w Wielkopolsce, którzy potwierdzili swoją lojalność oddaniem życia na wyprawie wojennej, mogli korzystać z dobrodziejstw artykułu, a nie opozycjoniści²¹.

Dochodzimy zatem do wniosku, że artykuł XVI statutu wielkopolskiego w swej pierwszej części normował sytuację nadań dawniejszych (sprzed 1333 r.) i zobowiązywał króla Kazimierza do szanowania nadań swoich poprzedników, niezależnie od tego, czy były potwierdzone przywilejem, czy też dokonane tylko ustnie²². Spełniały one bowiem przewidziany tam warunek – śmierć darczyńcy²³. Jeśli idzie o nadania własne Kazimierza, to zastosowanie miała *lex specialis*, zawarta w drugiej części omawianego artykułu. Król obiecywał zachowywać tylko te nadania, których beneficjenci ponieśli śmierć w specjalnych okolicznościach, określonych w statucie. Jeśli traktować artykuł XVI jako koncesję na rzecz rycerstwa (S. Gawlas), to należy stwierdzić, iż król Kazimierz nie tak wiele ustąpił. Rycerstwo wielkopolskie uzyskało wprawdzie zapewnienie, iż dawne nadania, uzyskane od poprzednich władców nie będą kwestionowane, lecz te, których dokonał monarcha żyjący – a żył również obdarowany – mo-

zasada niewzruszalności nadań. Zob. R. Hube, *Ustawodawstwo*, s. 187; K. Potkański, *Jeszcze sprawa...*, s. 639; P. Dąbkowski, *Prawo prywatne...*, s. 597; A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548*, wyd. 2, Warszawa 2007, s. 39 i przypis 15; Gawlas, *Monarchia...*, s. 222. Odmienną interpretację – a także nietrafną – przyjął J. Dąbrowski. Uważał on, że druga część artykułu ogranicza trwałość nadań wymienionych w części pierwszej, co do których król zastrzegł sobie „możliwość rewizji lub uznania ich za czasowe” tenże, *Dzieje Polski średniowiecznej*, t. 2: Od roku 1333 do 1506, Kraków 1995, s. 136.

²⁰ Z tekstu artykułu nie wynika, iż miały to być wyłącznie nadania za zasługi na polu bitwy, jak to odczytują P. Dąbkowski, *Prawo prywatne...*, s. 597 oraz O. Halecki, *Kazimierz Wielki...*, s. 382.

²¹ Na „moment polityczny” w unormowaniu nadań przez Kazimierza Wielkiego zwrócił uwagę J. Dąbrowski, *Dzieje Polski...*, s. 136–137.

²² K. Potkański (*Jeszcze sprawa...*, s. 639) zaakcentował umocnienie nadań dokonywanych ustnie, przez poprzedników króla Kazimierza.

²³ Jeśli zmarł panujący, to fakt, iż żył jeszcze obdarowany był bez znaczenia dla trwałości nadania. Nie miał więc racji K. Potkański, uważając, iż król Kazimierz mógł je cofnąć, *jeżeli żył obdarowany, któremu np. Władysław Łokietek, Henryk Głogowczyk lub Przemysław darował włość jakąś*, tenże, *Jeszcze sprawa...*, s. 639.

gły być w każdej chwili odwołane. Warunek, pod którym uzyskiwały trwałość, wygląda bowiem na trudny do spełnienia²⁴. Trafnie pisał K. Potkański: *umarli żadną miarą nie mogli zdradzić księcia, mogli jednak żyjący. Nie chciał więc Kazimierz być wobec nich naprzód związany jakąkolwiek uchwałą*²⁵. W praktyce znaczenie przyrzeczenia królewskiego pomniejszał fakt, że król Kazimierz, podobnie jak jego ojciec, bardzo oszczędnie dokonywał nadań²⁶.

Rozpatrywany artykuł był wyrazem kompromisu pomimo wskazanych zastrzeżeń, korzystnego dla obu stron. Przystał nań Kazimierz z myślą nie tylko o sobie, lecz także i o swoich następcach²⁷.

Celem analizy artykułu XVI było zrekonstruowanie woli kazimierzowskiego ustawodawcy. Istnieje wszakże kwestia dalsza, która wykracza jednak poza ramy przyjęte dla niniejszego szkicu. Jest nią sprawa interpretacji czternastowiecznego artykułu XVI w czasach następnych. Niektórzy badacze uważają za możliwe, iż jego postanowienia odnoszono później również do darowizn dokonywanych między osobami prywatnymi. Kazimierz Kolańczyk oparł się na przepisie zatytułowanym *De confirmatione donacionis cuiuslibet zamieszczonego w Najdawniejszym układzie systematycznym prawa polskiego z XV wieku*²⁸. Wspomnieć jednak należy, iż w innym kompendium: *Jana Sierakowskiego układ systematyczny prawa polskiego z r. 1554*, interesujący nas artykuł statutu wielkopolskiego dotyczy nadań²⁹. Sprawa wymaga przeto dalszego badania.

3

Nie wiadomo, czy król Kazimierz wypełnił obietnice zawarte w rozpatrywanym artykule. Karol Potkański uważał, że fakt jego wydania bynajmniej nie dowodzi załatwienia spornego problemu trwałości nadań. Domniemywał, że

²⁴ Problemu dotyka S. Gawlas, zauważając, że *wojna na Rusi była daleko*, tenże, *Monarchia...*, s. 223. Należy dodać, że wyprawa na odległą Ruś niekoniecznie musiała zakończyć się śmiercią jej uczestnika. Trudno też oczekiwać, aby celowo jej „szukał”, aby uzyskać nietykalność otrzymanego nadania.

²⁵ K. Potkański, *Jeszcze sprawa...*, s. 639.

²⁶ A. Gąsiorowski, *Donacje Kazimierza Wielkiego dla rycerstwa*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 13, z. 1 (25), 1979, s. 82.

²⁷ K. Potkański (*Jeszcze sprawa...*, s. 639) zwrócił uwagę, iż artykuł zawiera wzmiankę o następcach Kazimierza, chociaż król ich nie miał.

²⁸ K. Kolańczyk, *Studia nad relikami...*, s. 255, przypis 442.

²⁹ *Donatio regalis, praesertim in bello militibus facta et morte [...] confirmata, etiam absque litteris firma est et perpetua*, AKP6, s. 201, § 779. Na odbiegające od treści artykułu XVI jego streszczenia u Bandtkiego (*Jus Polonicum*) i u Helcla (SPPP 1) zwrócił uwagę P. Dąbkowski, *Prawo prywatne...*, s. 597–598, przypis 2.

powstał skutek tego konflikt między królem, kierującym się przy nadaniach własnym interesem, a szlacheckimi posiadaczami ziemskimi. Konflikt ten trwał – zdaniem uczonego – również po śmierci monarchy³⁰. Opinia ta wydaje się słuszna. Przemawia za nią poniekąd przekaz kroniki Janka z Czarnkowa, który rzuca nieco światła na praktykę zabierania dóbr w czasach Kazimierza Wielkiego. Opisując przebieg zarządzonej na terenie Wielkopolski przez Ludwika akcji zwracania nieprawnie zabranych majątków, Janko wspomniał o przywilejach, które na żądanie wyznaczonych przez króla komisarzy miały przedstawić i rzeczywiście przedstawiły osoby domagające się zwrotu niesłusznie zabranych majątków³¹. A zatem Kazimierz Wielki, dokonując zaborów, nie liczył się z nadaniami potwierdzonymi przywilejami. Można wnosić, iż tym bardziej ignorował nadania ustne. Z przekazu Janka z Czarnkowa odnosi się wrażenie, iż żądań zwrotu majątków było dużo. Zgłaszały je osoby duchowne i świeckie. Możliwe, że część z tych roszczeń spowodowały zabory dokonane przez króla już po wydaniu statutu.

Artykuł XVI dotyczył tylko nadań na rzecz rycerzy, a jego zakres terytorialny ograniczał się do Wielkopolski. Dlatego rychło w oczach świeckich i duchownych posiadaczy ziemi *iure militari* okazał się niewystarczającym gwarantem bezpieczeństwa ich majątków. Skłoniło to stan szlachecki, by od następców Kazimierza Wielkiego domagać się nie tylko restytucji zabranych dóbr (od Ludwika), lecz także zobowiązania (od Władysława Jagiełły), że nadania dokonane przez dotychczasowych panujących nie zostaną cofnięte.

³⁰ K. Potkański, *Jeszcze sprawa...*, s. 640–641.

³¹ MPH 2, s. 697: „ut omnes, qui haereditates sibi ablatas repeterent, privilegia coram ipsis (przed komisarzami – KGR) exhiberent”. Komisarze „privilegiorum vero copiis habitis” wyruszyli w podróż po Wielkopolsce. „Ad quos tam viri ecclesiastici quam seculares iniuriam passi et restitutionem haereditatum ablatarum perquirentes confluebant ipsosque usque ad Kalis secuti.” Zob. J. Gzella, *Sprawa restytucji dóbr w Wielkopolsce i na Kujawach w 1381 roku*, „Zapiski Historyczne” 1984, t. 49, z. 4, s. 131–132.